

Gołota, Janusz

Tło historyczne i społeczno-gospodarcze Księgi Żydów ostrołęckich, od powstania gminy żydowskiej do Holocaustu

Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego 16, 185-199

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Janusz Gołota

Tło historyczne i społeczno gospodarcze Księgi Żydów ostrołęckich, od powstania gminy żydowskiej do Holocaustu¹

Powstanie gminy żydowskiej w Ostrołęce poprzedziło zasiedlanie terenów wiejskich przez tę grupę narodowościową. W porównaniu z osadnictwem żydowskim w okolicznych powiatach, nie mówiąc już o południowo-wschodnich obszarach Polski - osadnictwo żydowskie w Ostrołęce rozpoczęło się stosunkowo późno. Intensywność osadnictwa w Ostrołęce kontrastuje wyraźnie chociażby z Makowem Mazowieckim położonym 50 km na zachód od Ostrołęki.² Jeszcze w roku 1790 spis podatkowy ludności żydowskiej nie wykazał żydowskiej grupy narodowo - religijnej w Ostrołęce.³ Decydującym warunkiem sprzyjającym napływowi ludności żydowskiej stało się ustawodawstwo pruskie⁴, a zwłaszcza zniesienie przywileju *De non tolerandis Judaeis*; zapoczątkowało ono napływ Żydów do miasta.⁵ W 1808 roku w Ostrołęce na 2036 mieszkańców było 99 Żydów /4,8%/ podczas gdy w Przasnyszu analogicznie: 1370 i 308 /22,5%, w Łomży: 1516 i 157 /10,3%, w Makowie Mazowieckim: 2779 i 2007 /72,2%/.⁶

W 1812 roku w Ostrołęce mieszkało 12 rodzin, a w 1824 - 73 rodziny żydowskie; w roku 1829 razem 486 osób. W ciągu dwudziestu lat po powstaniu listopadowym w mieście nastąpiło potrojenie liczby ludności żydowskiej. W 1847 roku Żydzi w liczbie 1015 osób stanowili 50% społeczności samego miasta.⁷ W roku 1855 Ostrołęka wraz z przedmieściami liczyła 3460 mieszkańców, w tym 2330 chrześcijan i 1330 Żydów.⁸ W 1858 roku odsetek ludności żydowskiej w samej Ostrołęce przekroczył 50%, ale i tak był niższy w porównaniu z sąsiednimi miastami powiatowymi: Łomżą - 61,6, Przasnyszem - 54,7, Pułtuskim - 64,1%.⁹ W roku 1860 w samej Ostrołęce mieszkało 1130 osób.¹⁰

Z lat trzydziestych i początków lat czterdziestych XIX w. w Ostrołęce zachowała się oryginalna księga ślubów żydowskich, w której odnotowano małżeństwa zawarte na terenie Ostrołęki i całego dozoru bożniczego¹¹ m. in. z Czarnowa, Goworowa, Czerwina, Ponikwi, Wólki Brzezińskiej, An-

toni, Kaczyn, Czarnowca, Ołdaków Łęgu, Olszewki, Grabowa. Liczba zesłanych rocznie kształtowała się różnie: 1830 - 6, 1831 - 11832 - 28, 1833 - 10, 1834 - 22, 1835 - 8, 1836 - 12, 1837 - 6, 1838 - 3, 1839 - 7, 1840 - 7, 1841 - 7, 1842 - 12, 1843 - 27, 1844 - 7.¹² W 1897 roku w Ostrołęce mieszkało 4564 Żydów, co stanowiło 57,2% ogółu mieszkańców.¹³ W 1913 roku w Ostrołęce mieszkało ponad 7 tysięcy Żydów na ogólną liczbę 13 500 mieszkańców.

Do czasu walk w 1915 roku miasto wraz z okolicznymi miejscowościami: Wojciechowice, Antonie, Łęg, Łazek, Podrzeczna liczyło z grubsza 14 tysięcy mieszkańców, w tym 6 tys. Żydów. W 1916 roku miasto Ostrołęka liczyło 4907 mieszkańców, w tym 4110 Żydów. Był to czas wielkiej zawieruchy i wędrówek, wysiedleń i powrotów, czas totalnego zniszczenia domostw i zakładów rzemieślniczych, czas biedy, głodu, bezdomności, chorób. W tym też czasie odsetek ludności żydowskiej w Ostrołęce był najniższy. Burmistrzem miasta z namaszczenia Niemców został Żyd Kaczor, przewodniczącym gminy Jakow Margulis. Za porządek został również odpowiedzialny Żyd, Pesach Hochberg.

W roku 1921 w powiecie ostrołęckim żyło 6819 Żydów, w tym 4291 w mieście i 1976 we wsiach. W 1931 roku - 6819, w tym 4291 w mieście i 2528 we wsiach. Liczba ludności żydowskiej w tym dziesięcioleciu 1921-31 wzrosła o 27,98%, w tym w mieście o 28% i na wsiach o 27,73%.¹⁴ Natomiast tylko w odniesieniu do miast odsetek ludności żydowskiej do ogółu ludności wynosił 36,7 w 1921 roku i 32,1% w 1931 roku. Ostrołęka, podobnie jak w poprzednich latach, należała do miast o stosunkowo niewielkim odsetku społeczności żydowskiej. Białystok, nowa stolica województwa, do którego należała Ostrołęka, zamieszkiwany był w 51,6% przez Żydów, Grodno w 51, Łomża w 41,5, Suwałki w 34,2, Wołkowysk w 46%. W Makowie Mazowieckim z sąsiedniego województwa warszawskiego zamieszkiwało 54,4% Żydów w 1921 i 55,4% w 1931 roku. Poza wielkościami wykazany mi w spisach należy dostrzegać grupę ludności niestałej.

Księga Żydów ostrołęckich podaje szacunkowe dane dotyczące liczby ludności żydowskiej zawiązując je np. w odniesieniu do przełomu wieków: ludność żydowska Ostrołęki dochodziła do prawie 7000 osób, co stanowiło około 55% ogólnej liczby mieszkańców. Według Księgi w 1939 roku, przed wybuchem II wojny światowej, liczbę ludności żydowskiej szacowano na około 5000 osób, czyli 35% ogółu ludności, liczącej 14500 mieszkańców, a ludność żydowską Myszynca, Kadzidła, Czerwina i Zamościa razem na około 2000 osób.

Prawdopodobnie w czasach Księstwa Warszawskiego¹⁵, wzorem innych miast, w Ostrołęce podjęto próbę wyodrębnienia dzielnicy żydowskiej.

Z chwilą jej powstania Żydzi ostrołęccy protestowali przeciwko utworzone-
mu rewirowi. W roku 1812 mieszkający w Ostrołęce Żydzi zwrócili się
z prośbą do Departamentu Spraw Wewnętrznych o pozostawienie ich do-
mostw przy rynku, wszak „szkody miastu nie przynoszą i podatki regularnie
płacą”.¹⁶ Formalny proces tworzenia rewiru żydowskiego sankcjonowało
postanowienie Namiestnika z 25 kwietnia /7 maja/ 1826 roku wyznaczające
teren, na którym mogli zamieszkiwać Żydzi i określające warunki ich zasie-
dlania. Żydom wyznaczono Koński Targ /obecnie plac Pierwszego Maja/
oraz ulice: Tylną i Cygańską /dzisiaj Joselewicza/, Magazynową /Jana Kazi-
mierza/, Różańską /Kilińskiego/, Solną /Mazowiecka/, Piaski /Folwarczna/
a więc południowo - wschodnią część miasta. Rodzinom zamożnym, oso-
bom wykształconym, właścicielom większych zakładów, hurtownikom, po-
zwolono mieszkać przy każdej ulicy, pod warunkiem budowy domu muro-
wanego.¹⁷ W 1824 roku przy rynku stały trzy domy żydowskie.¹⁸ W połowie
lat dwudziestych dziewiętnastego wieku w rewirze żydowskim stało 48 do-
mów: 25 przy ulicy Tylnej, 9 przy Różańskiej, 2 przy Cygańskiej, 3 przy Sol-
nej, 7 przy Końskim Targu i 2 przy Folwarcznej; 37 placów było pustych.¹⁹

Granice rewiru ostrołęckiego nie były jednak przestrzegane i domy ży-
dowskie powstawały przy innych ulicach dochodzących do rynku, zwłaszcza
w miarę upływu czasu i wzrostu zamożności rodzin kupieckich i przedsię-
biorców. Przekraczaniu rewirów sprzyjały uregulowania prawne, m.in. ukaz
carski z 1862 r., który znosił częściowe ograniczenia w stosunku do Żydów,
dotyczące miejsca zamieszkania i pełnienia niektórych funkcji publicznych.

Jeden z okazalszych budynków został wzniesiony przed I wojną świato-
wą przez Żyda Litfera w południowo - wschodnim narożniku rynku, z prze-
znaczeniem na cele usługowo - mieszkalne. W okresie międzywojennym
znajdowała się w nim piekarnia.²⁰ Obecnie mieści się w nim siedziba ostro-
łęckiej Galerii /miejsce sesji popularno - naukowej, podczas której wygło-
szone zostało niniejsze wystąpienie/.

Według Almanachu Gmin Żydowskich, gmina żydowska w Ostrołęce ja-
ko jednostka organizacyjna społeczeństwa starozakonnego, została zorga-
nizowana dopiero pod koniec XVIII wieku. Utworzenie gminy i powołanie
jej zarządu, kahału, poprzedzone zostało zapewne systematycznym napły-
wem pojedynczych rodzin.

Gmina żydowska jako podstawowa jednostka organizacyjna wyznawców
judaizmu, dysponowała świątynią, mykwą czyli łaźnią rytualną, zatrudniała
rabina, dajana czyli sędziego sądu rabinackiego, chazana czyli kantora pro-
wadzącego modły w synagodze, mełameda czyli nauczyciela Tory i Talmudu
w chederze, szocheta rozstrzygającego o koszerności pokarmu, sofera zaj-

mującego się pisaniem aktów urzędowych i rytualnych, szamesa spełniającego rolę woźnego w synagodze, mohela specjalisty od obrzezania. Gmina utrzymywała się z podatków: pokładnego, dobrowolnego podatku pogrzebowego i składek. Połowę dochodu przeznacziała na pensję dla urzędników gminy, wydatki na straż ogniową, podymne, oświetlenie latarniane, opiekę społeczną, działalność techniczno - obsługową w gminie oraz podatek na rzecz Rządu Gubernialnego.²¹ Gmina ostrołęcka w chwili powstania należała do uboższych na terenie północno - wschodniego Mazowsza, o czym świadczą skromne budżety w porównaniu z sąsiednimi gminami; poprawa nastąpiła w latach sześćdziesiątych aż do końca XIX wieku. Np. w 1850 roku etat bożniczy wynosił tylko 84 rbs. na jedno półroczcie, a w 1864 - 373 rbs.

W literaturze pism ostrołęckich rabinów nie zachowały się żadne wiadomości, z których moglibyśmy wnioskować, kim byli pierwsi rabini ostrołęckiej gminy. W ostrołęckiej księdze ślubów z lat 1830 - 1847 występuje rabin Mortka Szapiro.²² W pismach rabina z Łomży Jehoszui Jehudy Lejbla Diskina sprawującego urząd w latach 1840 - 1844 zachowało się wspomnienie o rabinie Icchaku z Ostrołęki. Rabin Jechiel Michel Goldszlag pochodzący ze Szeńska sprawował urząd w Ostrołęce od połowy lat 50. dziewiętnastego wieku do 1865 roku.

Pod koniec XIX wieku w czasie budowy koszar urząd rabina sprawował Nachman Dawid Hokohen. Przed nim lub po nim urząd sprawował rabin Jehousza. Wśród rabinów Ostrołęki znany był Josele Harif (ze środowiska chasydów Góry Kalwarii), wywodzący się z biednej rodziny. W 1904 r. sprawował urząd rabina i przewodniczącego sądu kahalnego rabi Jakub Szlomo Fajzman, urodzony w Ostrołęce i tu kształcony; wraz z wieloma Żydami Ostrołęki deportowany został w głąb Rosji i tam zmarł. Jak wynika z wielu wspomnień znaczącą postacią był pochodzący z wykształconej rodziny rabin Mosze Nachum Jeruzalimski, pochodzący z Podola, przebywający w Ostrołęce w latach 1898 - 1902.²³ „Ten słynny mędrzec i rabin wyrobił sobie szlak w morzu Talmudu i kroczył nim na równinie i w zawilosciach, a wiedza jego tak wielka i silna, że schodził w niziny i wznosił się w góry”.²⁴ Jego wybór wywarł wrażenie w rabinackich kołach ówczesnej Rosji, był to bowiem prawie jedyny wypadek, że rabin z Ukrainy został wybrany rabinem w Kongresówce.

Po przejściu rabina Jeruzalimskiego z Ostrołęki do Kielc, Ostrołęka pozostawała przez kilka lat bez rabina ze względu na wewnętrzne konflikty między zwolennikami dworów rabinów z Aleksandrowa, Mszczonowa i Góry Kalwarii, czyli między chadydami a syjonistami. Wyborowi sympatyzującemu z ruchem syjonistycznym, Cwi Pinchasowi, sprzeciwili się chasydzi.

Dopiero w 1905 roku został wybrany dotychczasowy rabin Piątnicy, Iechak Bursztejn, urodzony w Łomży w rodzinie rabiego Szłomo. Piastował on urząd rabina Ostrołęki około 35 lat, do wypędzenia Żydów z Ostrołęki. „Jest on twierdzą i podporą w zawilosciach tory, jasny i czysty”.

W 1794 r. wyznaczono też teren pod cmentarz w okolicach dzisiejszej ulicy Poznańskiej. Cmentarz został zniszczony po wypędzeniu Żydów w 1939 roku i w latach następnych. Ostatnio niewielki skrawek tego terenu upamiętniono odsłoniętym 1 sierpnia 1991 r. Pomnikiem Pamięci Żydów Ostrołęckich zamordowanych podczas Holcaustu. Monument zawiera elementy nagrobków z ostrołęckiego kirkutu.

Pod koniec XVIII wieku zbudowano, zapewne niewielką, drewnianą bóżnicę.²⁵ Spłonęła ona w wyniku bitwy pod Ostrołęką 26 maja 1831 roku. Dlatego przysposobiono do modłów usytuowany przy ulicy Różańskiej „dom drewniany zagrożony ogniem o nie najzdrowszym powietrzu, które może powodować choroby”, jak uzalali się do władz gubernialnych Żydzi.²⁶ Ogrómnym przedsięwzięciem społeczności Żydowskiej była budowa Wielkiej i przepięknej synagogi w połowie XIX wieku. Karty Księgi zawierają tylko tęsknoty do tej okazałej, wyidealizowanej architektonicznie i sakralnie świątyni, nie nawiązują do udokumentowanych trudów jej wznoszenia.²⁷ Synagoga została zniszczona w czasie I wojny światowej. Po jej zakończeniu wybudowano dom modlitwy - bejt ha kneset (mieścił się przy ul. Kilińskiego, w okolicach dzisiejszego Domu Rzemiosła). Obok znajdował się też bejt ha - midrasz /dom nauki/ będący też domem modlitwy ale i lokalem, w którym pogłębiano wiedzę, studiowano Torę i Talmud. W czasie II wojny światowej synagoga została najpierw przeznaczona na garaż samochodowy a następnie zniszczona.

Wachlarz zajęć ludności żydowskiej był bardzo szeroki i w pewnym stopniu podważa stereotypowe wyobrażenia o Żydzie - handlarzu. W pierwszych latach osadnictwa, podobnie jak polskie włościanstwo czy drobna szlachta Żydzi uprawiali rolę, ale także handlowali i zajmowali się rzemiosłem. Krążąc od domu do domu wymieniali towary z rolnikami za mleko i miód i inne produkty rolne, z czasem dzierżawili łąki, sady, skupowali i sprzedawali półprodukty, słomę lnianą, wznoszono.²⁸ Spośród 480 Żydów mieszkających w Ostrołęce w roku 1926 - 142 zajmowało się rolnictwem, pozostali rzemiosłem i handlem oraz dzierżawieniem podatków miejskich.²⁹ Przed powstaniem styczniowym w samej Ostrołęce istniały 23 żydowskie gospodarstwa rolne, które nie prowadziły ubocznej produkcji rzemieślniczej.³⁰

Od czasów Królestwa Polskiego zakładano wiejskie kolonie żydowskie.

W 1861 roku w powiecie ostrołęckim prosperowało 47 żydowskich gospodarstw czynszowych, w których żyło 380 osób.³¹ Struktura zajęć ludności żydowskiej zmieniała się z ukierunkowaniem na rzemiosło, wytwórczość i handel, ale jeszcze w 1921 roku w Ostrołęce wśród ludności zajmującej się rolnictwem 25% stanowili Żydzi.

Adekwatnie do możliwości wytwórczych terenu w tym czasie kapitały lokowano w przedsięwzięcia związane z przemysłem leśno - drzewnym, czyli w produkcję smoły, dziegiu, w wyręb i spławianie drewna oraz skup i obróbkę bursztynu, a także wytwórczość nieskomplikowanych technologicznie wyrobów takich jak chociażby sznury rymarskie, sieci, obręcze, wyroby z wełny, świece. Inwestowano też w tym czasie w roboty ziemne i tamy na rzece celem budowy oraz eksploatacji młynów wodnych, także bielni i płuczni kuśnierskich, koryt do płukania torfu, zakładano jednoosobowe zakłady rzemieślnicze.³² W dobrych gospodarczo czasach Królestwa Polskiego powstały w Ostrołęce żydowskie zakłady przemysłowe, „fabryka” obróbki bursztynu, zatrudniająca po kilka osób, fabryka wyrobów bawełnianych Bondich³³; do końca XIX wieku zbudowano tartaki, piece do uzyskiwania smoły i dziegiu oraz kolejne warsztaty i zakłady rzemieślnicze, młyny, tartaki.

Pod koniec XIX wieku mieszkańcom Ostrołęki nadarzyła się okazja do szerszego zatrudnienia w związku z rozpoczętą w 1878 roku budową koszar pułków rosyjskich; możliwość zatrudnienia głównie w transporcie towarów była źródłem prosperity ludności żydowskiej. W 1897 roku w powiecie ostrołęckim stacjonowało aż 8056 osób wojskowych. Literatura żydowska, w tym i Księg, a skwapliwie odnotowuje nawet jednostkowe przypadki służby żołnierzy wyznania mojżeszowego w Wojsku Polskim a jeszcze chętniej udział Żydów w polskich zrywach niepodległościowych.³⁴

Również ożywcza gospodarczo stała się budowa linii kolejowej do Małkini, Łap i Tłuszcz. Leżąca blisko granicy Prus Wschodnich Ostrołęka służyła jako handlowa stacja węzłowa w transporcie towarów i ich eksporcie. Usytuowanie dworca w odległości 6 km od miasta stworzyło możliwości dodatkowego zarobku dla dorożkarzy i wozaków, co częściej wykorzystywali Żydzi. Z czasem również droga między miastem a stacją zasiedlana była przez Żydów.

Według danych statystycznych z 1892 r., w Ostrołęce było 112 żydowskich rzemieślników (spośród ogólnej liczby 185 rzemieślników w mieście). Żydzi reprezentowali prawie wszystkie rodzaje rzemiosła. Wśród nich było 29 szewców, 25 krawców, 12 stolarzy, 10 rymarzy, 8 kowali, 5 woźniców, 5 blacharzy i ślusarzy, 4 kapeluszników, 2 farbiarzy płócien i 2 zegarmistrzów.

Ponadto byli także: rzeźnicy, piekarze, furmani i robotnicy.³⁵ W okresie międzywojennym w Ostrołęce w grupie liczącej około 150 szewców 70 to Żydzi, wśród 30 kowali było 10 Żydów, także po 10 w Goworowie i Kadzidle. Pośród krawców większość, a w wypadku Goworowa prawie wszyscy, to krawcy pochodzenia żydowskiego. Ostrołęka stała się jednym z głównych ośrodków przemytu zarówno ludzi, jak i koni, a przede wszystkim - wyrobów galanteryjnych i innych wyrobów przemysłowych i spożywczych.

W 1925 r. naliczono 106 żydowskich rzemieślników. Wśród przedstawicieli wolnych zawodów w Ostrołęce było dwóch lekarzy.³⁶ W tym okresie większe zakłady należały do Żydów: w Wojciechowicach 2 cegielnie, których właścicielami byli Sról Szron i Majer Hersz Wilk, młyn motorowy na Stacji - Lejby Rajczyk. Właścicielem tartaku w Ostrołęce, w dzielnicy żydowskiej, był Mendel Biały.

Oczywiście domeną Żydów pozostawał handel, żydowscy dostawcy zaopatrywali stacjonujące w mieście i okolicy wojsko w artykuły i towary, w tym również kosztowną żywność i mace dla żołnierzy żydowskich służących w rosyjskim garnizonie a później w 5. pułku ułanów zasławskich i 12. dywizjonie artylerii konnej.

Pod koniec XIX wieku w Ostrołęce do Żydów należało 85 placówek handlowych, a do Polaków - 41. Z 257 odnotowanych w rejestrze handlowym sądu okręgowego w Łomży placówek handlowych, istniejących w latach 1928 - 1930, na terenie powiatu ostrołęckiego 142 należało do Żydów, a 115 do Polaków, z czego w Ostrołęce do Żydów należało 85 placówek, a do Polaków - 41.³⁷ Żydzi dominowali w takich branżach handlowych, jak odzież, tkaniny, narzędzia, galanteria, obuwnictwo. Polacy częściej prowadzili sklepy „spożywcze i kolonialne”, alkoholowe, apteki. Do Polaków częściej należały jadalnie, restauracje, a dość liczne herbaciarnie do Żydów. Żydzi prowadzili piekarnie, sklepy z artykułami przemysłowymi: sprzedaż naczyń, szkła, żelaza, produktów naftowych, artykułów budowlanych i różnego rodzaju („smar mydło i powidło”), księgarnie. Sprzedawali również narzędzia rolnicze, maszyny do szycia, instrumenty muzyczne, zegarki. Specjalnością Żydów był skup, szmat, szmelcu, szczeciny, skór surowych, włosa końskiego i w dużych ilościach zboża. Częściej Żydzi niż Polacy posiadali hurtownie. Byli też właścicielami środków komunikacji np. Nosen Pianko utrzymywał łączność na trasie Łomża - Ostrołęka, Fiszel Goldwaser miał nawet samochód ciężarowy.

Szczególną niechęć Polaków wywoływało wszelkiego rodzaju pośrednictwo, np. skup słomy lnianej, czy wszelkiego rodzaju półproduktów. Żydzi często byli zaradniejsi i potrafili się imać każdego zajęcia („skup włosa, szczeciny, kurzych łapek itp.”)

W Ostrołęce działały prowincjonalne oddziały niemal wszystkich ówczesnych partii żydowskich w Polsce. Reprezentacją polityczną prawicy była Agudas Jsrael.³⁸ Chasydzi powołali też wiele innych organizacji religijnych, takich jak Stowarzyszenie Tory, Towarzystwo Psalmów itd. oraz instytucje dobroczynne i charytatywne: szpital dla ubogich, kasy oszczędnościowe.

Syjonistów reprezentowała Mizrachi, czy bardziej prawicowa Chitasdrut Mizrachi³⁹ oraz tzw. Rewizjoniści.⁴⁰ Z syjonizmem wiązała się lewicowa Hatykwa /wiersz i pieśń ruchu syjonistycznego - obecnie hymn Izraela/, lewicująca organizacja syjonistyczna związana z Poalej Syjon gromadząca się wokół biblioteki o tej samej nazwie. Członkowie wszystkich kółek i organizacji syjonistycznych uczyli się języka hebrajskiego, historii i obyczajów, pielęgnowali rytuał religijny, organizowali zawody sportowe. Organizacje syjonistyczne przygotowywały też chaluców - pionierów na obozy przygotowawcze kandydatów do emigracji do Palestyny. Wyjazdy do Palestyny zdarzały się rzadko. Ruch syjonistyczny wzmagał się w czasie nasilenia się antysemityzmu, chociażby po wojnie 1920 roku i w latach trzydziestych. Do ożywienia ruchu syjonistycznego w Ostrołęce przyczyniło się powstanie szkoły Jawne /od nazwy miejscowości w Palestynie/.

Na lewicy działał Powszechny Żydowski Związek Robotniczy zwany Bundem. Prowadził bibliotekę, w siedzibie której toczyły się swarliwe spory, zwłaszcza młodzieży proletariackiej, odbywały się spotkania z zapraszanymi z innych miast gośćmi. Z tej partii prowadził pomost do Polskich socjalistów. Poalej - Syjon, czyli Żydowska Partia Socjalistyczna „Robotnicy Syjonu”, Lewica i prawica, w Polsce pozostawała w kręgu wpływów ruchu syjonistycznego.

Działały bardzo liczne organizacje żydowskie: młodzieżowe, zawodowe, religijne.

Z politycznych zmagañ zwycięsko wychodziła prawica żydowska; to chasydzi zdobywali większość podczas wyborów do rady gminnej czy zarządu gminy żydowskiej. Jednakże ten odłam społeczności żydowskiej stanowił o odrębności narodowościowej (chałaty, pejsy, głęboka pobożność, mowa w jidysz lub w hebrajskim, unikanie mowy polskiej).⁴¹

Życie społeczne ostrołęckich Żydów charakteryzowało się różnorodnością i obfitością imprez i organizacji. „Hapoel” to przede wszystkim organizacja sportowa, ale ona zajmowała się także kulturą i turystyką. Organizacja ta prowadziła orkiestrę, organizowała mecze piłkarskie. Stowarzyszenie Kulturalno - Oświatowe „Tarbutt” poza organizacją szkolnictwa urządzało spektakle teatralne, różne amatorskie przedstawienia, odczyty; miało ono również charakter samopomocy. Syjonistyczne Towarzystwo Szerzenia Pra-

cy Zawodowej i Rolnej Chchaluc /Pionier/ miało charakter samokształcenia. Do najważniejszych instytucji gminy działających w Ostrołęce należały: Linat ha-Cedek (Dom dla biednych) wspierająca biednych chorych oraz 9 oddział TOZ (Towarzystwo Ochrony Zdrowia) - instytucja, której działalność wpłynęła na poprawę sytuacji zdrowotnej dzieci żydowskich.

W okresie międzywojennym Żydzi wykazywali wzmożoną aktywność w różnorodnych formach kształcenia. Większość dzieci żydowskich nadal uczyła się w chederach i szkołach religijnych, jak np. w Talmud Torze, w której uczyło się około 150 uczniów (w tym około 50 sierot) w 5 klasach,⁴² w jeziwie Bejt Josef, szkoły Bejt Jaakow. We wczesnych latach dwudziestych otwarto (dzięki funduszom organizacji szkolnej Jahwe) szkołę hebrajską. Po kształceniu religijnym dzieci żydowskie uczęszczaly do szkoły powszechnej nr 2 oraz do gimnazjum.

W Ostrołęce funkcjonowały 2 biblioteki,⁴³ należące do syjonistów; jedna o nazwie „Epoka”, założona jesienią 1917 r. i druga bundowska, imieniem I. L. Pereca. Ponadto swoje zbiory posiadały organizacje i partie. Biblioteki były również miejscem spotkań młodzieży. Obok klubów zakładanych przez komórki (oddziały) partyjne istniały kółka dramatyczne. W latach 30. powstały kluby sportowe: syjonistyczny ha-Poel i bundowski Morgensztern (1931).

Nastroje po wojnie z bolszewikami, wzrost antysemityzmu w latach trzydziestych pobudzały, zapoczątkowaną pod koniec XIX wieku, emigrację żydowską do Palestyny lub Stanów Zjednoczonych.⁴⁴

Wojska niemieckie wkroczyły do Ostrołęki 10 września 1939 r. Żydów zmuszano do wykonywania w mieście brudnych i poniżających prac - sprzątanie ulic i czyszczenie toalet.⁴⁵ Z chwilą włączenia Ostrołęki do III Rzeszy, zapadła decyzja o deportacji Żydów. W pierwszych dniach października 1939 r. w święto Simchat Tora (Radość Tory) władze niemieckie ogłosiły rozporządzenie nakazujące Żydom opuszczenie miasta w ciągu 24 godzin.

Los Żydów Ostrołęki był taki sam, jak los Żydów z innych miast. Początkowo, od jesieni 1939 r. do wiosny 1941 r., ostrołęccy Żydzi przebywali w Słonimiu, Brześciu, Białymstoku, Łomży, Szczuczynie i innych miastach, część powędrowała na Syberię. Wielu zginęło na miejscu, z rąk nazistów i ich pomocników. Pozostałych wysyłano do obozów w Treblince i Auschwitzu.

Grobowcem ostrołęckich Żydów okazał się Słonim, gdzie zginęło około 55 - 60% byłych żydowskich mieszkańców Ostrołęki. W Stolinie, Dereczynie, Mołczadzi, Stołpcach, Łunińcu zginęło około 25 - 30% społeczności żydowskiej, około 10% zginęło w Oświęcimiu i Treblince. Uratowało się

mniej niż 8% przedwojennej ostrołęckiej społeczności żydowskiej. W najtrudniejszej sytuacji znaleźli się ortodoksi z partii Agudy i oni zapłacili najwyższą cenę, prawie nikt spośród nich się nie uratował. Przyczyna leżała w ich jaskrawej odrębności i to nie tylko w odniesieniu do Polaków, także w stosunku do Żydów.

Spółeczność polska i żydowska żyły obok siebie w swojej różnorodności ale z pewnymi okresowymi wyjątkami, w koegzystencji. Chyba największe animozje związane były z wojną polsko - bolszewicką, prawdziwa lub rzekoma współpraca Żydów z bolszewikami,⁴⁶ a w konsekwencji czas powojennych rozliczeń i posądzeń o współpracę z bolszewikami, które negatywnie rzutowały na stosunek Polaków do Żydów.⁴⁷

Ostrołęccy Żydzi, podobnie jak ich współplemieńcy, odrzucali tendencje asymilacyjne, środowiska ortodoksyjne izolowały się zachowując wierność językowi hebrajskiemu lub żydowskiemu, strojowi, pejsom. Jednak Ostrołęka była miastem bez pogromów a nawet bez zaburzeń społecznych na tle rasowo - religijnym. Nie pojawiały się konflikty w czasie wyborów, Żydzi mieli zagwarantowane przedstawicielstwo w Radzie Miejskiej, magistracie, korzystali na równi z Polakami z pomocy opieki społecznej.

Nasilenie antysemityzmu w Polsce w latach trzydziestych XX wieku dotknęło wprawdzie i Ostrołęki. Jednakże jednostkowe incydenty nie zburzyły klimatu koegzystencji, zgodnego pozostawania obok siebie organizmów odrębnych, choć na siebie oddziaływających. Niczym dwie krople wody, które przesuwiają się na płaszczyźnie, lecz ich wewnętrznej siły spójności są tak duże, iż nie pozwalają na połączenie się kropli.

Wielki kryzys gospodarczy spauperyzował zarówno społeczeństwo polskie jak i żydowską biedotę. Bieda tego czasu jawi się z kart Księgi Pamięci, powraca we wspomnieniach żyjących Polaków i Żydów. Względnej zgodzie sprzyjały głosy polskich intelektualistów, twórców kultury, prześmiewanie antysemityzmu czy znaczący udział żydowskich ludzi kultury w intelektualnym życiu Polski. Ale głosy te nie wykluczały zachowania odrębności religijnej i obyczajowej oraz ekonomicznej konkurencji. Myślę, że dobrym podsumowaniem dzisiejszej Sesji byłby Apel podpisany przez wybitnych Żydów polskiego pochodzenia: Michała Borowicza, Szymona Wisenthala i Józefa Lichtenia oraz trzech Kurierów Polskiego Państwa Podziemnego: Jana Karskiego, Jerzego Lerskiego i Jana Nowaka - Jeziorańskiego, ogłoszony w paryskiej Kulturze w 1983 roku: „Czas już położyć kres temu wzajemnemu antagonizmowi. Wyrządza on szkody obu stronom i jest szczególnie bolesny dla tych Żydów, którzy będąc patriotami polskimi nie zapominają o swoim żydowskim pochodzeniu i chcą być wierni swemu dzie-

dziectwu i religii. Nie służą temu celowi ani wzajemne rekryminacje, ani próby roztrząsania, kto w tym tragicznym bilansie ponosi większą stratę. Po obu stronach ludzie dobrej woli dążą do nawiązania dialogu i wzajemnego zrozumienia. Szukajmy w tym dialogu tego, co dziś łączyć powinno Polaków i Żydów”.⁴⁸

Liczba Żydów w Ostrołęce wg różnych źródeł i opracowań

Rok	1	2	3	4	5
	Z. Niedziałkowska	Księga Pamięci	Encyklopedia Judaica	Encyklopedia Gmin	Usmm
1792	-				
1808	14 rodzin			99	99
1826	489	480			
1827			1560	496	496
1847	1015				
1855		1333	1129		
1857				1128	1128
1860		1130			
1897	4564		4832	3620	4564
1909			6219		
1913	ok. 6750				
1915		6000			
1916	4110				
1921	2749		1847	3352	
1931	4205			4291	
1939		4900			

1. Niedziałkowska. Ostrołęka dzieje miasta...
2. Księga pamięci gminy...
3. Encyklopedia Judaica.
4. Encyklopedia gmin...
5. U.S. Holocaust Museum, Washington, Manuscript RG-15.01M

Przypisy

- ¹ Niniejszy tekst nie zawiera treści opublikowanych w innych opracowaniach autora, z wyjątkiem sytuacji, w których powtórzenia wymagała spójność tekstu lub konieczność podania podstawowych informacji i wyrazistego przedstawienia problemu lub ich weryfikacji: Dzieje społeczności żydowskiej w Ostrołęce na tle innych miast mazowieckich, W: Ostrołęka na tle innych miast mazowieckich w XIX i XX w. Towarzystwo Naukowe im. Adama Chętnika, Ostrołęka 1988; Z życia społeczeństwa żydowskiego w okresie międzywojennym. Zeszyty Naukowe OTN, nr 11, 1997; Losy Żydów ostrołęckich w czasie II wojny światowej. Biuletyn Historycznego Instytutu Żydowskiego, nr 3, 1998 ; Stosunki polsko - żydowskie w 60 lat po Holocaustie. Wstęp do hebrajskiego wydania Księgi Pamięci Gminy Ostrołęckiej. Ziomkostwo Ostrołęckie w Izraelu, Tel Aviv 2002 r., Społeczność polska i żydowska w Ostrołęce. Sfery waśni i koegzystencji, w: Żydzi na północno - wschodnim Mazowszu, Łomża 2002.
- ² Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Królestwa Polskiego, 258, k. 556; J. Szczepański , Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki, Warszawa 1993, s. 7 - 15; Z. Guldon, L. Stępkowski, Spis ludności żydowskiej w 1790 roku. Biuletyn ŻIH, 1986, nr 3-4, s. 127; A. Kociszewski, Mazowsze w epoce napoleońskiej, Ciechanów 1984,
- ³ Z.Guldon, L. Stępkowski, Spis ludności żydowskiej w 1790 roku. Biuletyn ŻIH, 1986, nr 3-4, s. 127
- ⁴ J. Szczepański, Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki, Warszawa 1993, s.22 - 23 15
- ⁵ W. Smoleński, Rządy pruskie na ziemiach polskich /1793 -1807/, Warsza-

- wa 1903; J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 22.
- ⁶ U.S. Holocaust Museum, Washington, Manuscript RG -15.01m.; H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808-1810*, „Kwartalnik Statystyczny”, Warszawa 1925, 99,100.
- ⁷ AGAD KRSW 4450.
- ⁸ *Księga pamięci gminy...*
- ⁹ A. Eisenbach, *Kwestia, równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 88 - 89.
- ¹⁰ *Studium historyczno - urbanistyczne na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Ostrołęce*, opracowała Maria Barbasiewicz, Warszawa 1985, /s. 67/
- ¹¹ Na terenie powiatu ostrołęckiego powstał jeden dozór bóżniczy, który obejmował poza Ostrołęką Myszyniec, Kadzidło, Rzekuń, Troszyn, Kleczkowo. W 1821 roku wprowadzono obejmujące kilka gmin dozory bóżnicze, reprezentujące społeczność żydowską na zewnątrz. AGAD, Komisja Rządowa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego KRz.WRiOP, nr 1673.
- ¹² *Księga parafem właściwym oznaczona z kat. 59* złożona posłużyć ma Burmistrzowi Miasta Ostrołęki do zapisywania aktów małżeństwa wyznań niechrześcijańskich, Muzeum w Ostrołęce.
- ¹³ Na podstawie wyników spisu powszechnego w 1897 r.
- ¹⁴ *Statystyka Polski seria C z. 57*, Warszawa 1937 s. 34 -37, *Skorowidz miejscowości RP t.I*, Warszawa 1925, *Skorowidz gmin RP, seria B, z. 8a*, Wasiutyński, *Ludność żydowska*. Grunberg, s. 17.
- ¹⁵ Okres napoleoński zachował się w literaturze ludowej i tradycji w postaci opowieści i historyjek, po części fantastycznych, ludowych wyobrażeń, zamieszczonych w *Księdze Żydów ostrołęckich*.
- ¹⁶ AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych, sygn. 4437; *Kronika gmin. Ostrołęka*, *Encyklopedia osadnictwa żydowskiego od momentu ich założenia po zagładę podczas II wojny światowej*. Warszawa i okolice, Jerozolima 1989
- ¹⁷ *Księga pamięci gminy...* 87; *Kronika gmin...*
- ¹⁸ AGAD, KRSW, nr 4441.
- ¹⁹ KRSW 4441, k. nib. 26.X.1825; *Studium historyczno-urbanistyczne na zlecenie Wojewódzkiego Konserwatora zabytków w Ostrołęce*, opracowała Maria Barbasiewicz, Warszawa 1985 Wojewódzki oddział służby

- ochrony zabytków. Delegatura w Ostrołęce KRSW 4441, k. nlb. 26 października 1826.
- ²⁰ Karta ewidencyjna nr 981. Wojewódzki oddział służby ochrony zabytków. Delegatura w Ostrołęce.
- ²¹ AGAD, KRz. WRiOP, nr 1673, k. 60
- ²² Księga parafem właściwym oznaczona z kat. 59 złożona posłużyć ma Burmistrzowi Miasta Ostrołęki do zapisywania aktów małżeństwa wyznań niechrześcijańskich, Muzeum w Ostrołęce
- ²³ Wybrani dostojnicy Ostrołęki „Hacfira”, nr 192,1902).
- ²⁴ Księga Żydów ostrołęckich, Ostrołęka-Tel Awiw, 2002, s. 185
- ²⁵ Almanach Gmin Żydowskich w Polsce, T. I/1939/, s. 176 - 177; Kronika gmin. Ostrołęka, Encyklopedia osadnictwa żydowskiego od momentu ich założenia po zagładę podczas II wojny światowej. Warszawa i okolice, Jerozolima 1989
- ²⁶ Prośba Mortki Berksana do Wydziału Wyznań Rządu Gubernialnego w Płocku, AGAD 1673, k. 8.
- ²⁷ AGAD, KRz. WRiOP, nr 1673, k. 60; 7; Pismo Mortki Berksama z dnia 23 grudnia 1841 roku do Wydziału Wyznań Rządu Gubernialnego Płockiego, AGAD Centralne Władze Wyznaniowe 1673, k. 8; Pismo Dozoru bóżniczego do Wielmożnego Komisarza obwodu ostrołęckiego, AGAD Centralne Władze Wyznaniowe 1673, k. 13; AGAD, KRz. WRiOP, nr 1673, k. 50, 52;149;
- ²⁸ AGAD, KRSW 4450
- ²⁹ Księga pamięci gminy...; AGAD, KRSW, nr 4439
- ³⁰ J. Bartyś, Żydowskie osadnictwo rolnicze w Królestwie Polskim w okresie przeduwłaszczeniowym, w: BIH, nr 43-44,1962 r., Tamże, s. 34
- ³¹ J. Bartyś, Żydowskie osadnictwo rolnicze w Królestwie Polskim w okresie przeduwłaszczeniowym, w: BIH, nr 43-44,1962 r., s. 24, 25.
- ³² Maurycy Horn, Żydowskie cechy rzemieślnicze w Polsce w 1613 - 1795, w: Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej, s. 211. /Dane nie obejmowały cechów powstałych w Wielkopolsce w latach 1793 -1794./
- ³³ Żydzi w Polsce Odrodzonej, Warszawa 1934, t. II, s. 483
- ³⁴ A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Żydzi a powstanie styczniowe. Warszawa 1963, s. 127, 128, 161.
- ³⁵ Kronika gmin...,
- ³⁶ Kronika gmin..., por.
- ³⁷ „Wspólna Praca”, nr 1, II 1929; nr 2, 20 II 1929; nr 5 i 6, 19 V 1929; nr 1, 3 I 1930; nr 8-9,30 V 1930.

³⁸ J.Tomaszewski, Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 -1939, Warszawa 1985, s. 107.

³⁹ Henryk Majecki, Orientacje ludności żydowskiej Białostocczyzny w okresie międzywojennym. Białostocczyzna nr 1, 1994, s. 42-50; APB UWB sygn. 121, k. 33

⁴⁰ Kronika gmin...

⁴¹ Sprawozdanie wojewody białostockiego za okres 1 kwietnia 1932 - 31 marca 1933, Białystok 1933; Przegląd Ostrołęcki nr 7,16 lutego 1936, Almanach Gmin Żydowskich w Polsce. T. I/1939/ s. 176 - 177

⁴² Członkowie stowarzyszenia Talmud Tora bardzo uroczyście obchodzili trzy święta: a/ 7 lutego, dzień śmierci Mojżesza, b/ sobotę poświęconą imieniu Itro gdy odczytywano rozdział o Górze Syjońskiej, c/ święto Simchat Tora - /Radowania się Torą- ósmy dzień szałasów/ /

⁴³ W. Niksa, Z dziejów społeczności żydowskiej i jej bibliotek. Zeszyty Naukowe OTN, nr VIII, s. 183-200

⁴⁴ J. Szczepański, Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem..., s. 146

⁴⁵ Yad Vashem, 1562/60, Archiwum ZIH, Zbiory własne autora. Księga pamięci gminy...

⁴⁶ Kronika gmin..., J .Szczepański, Wojna 1920 roku w Ostrołęckiem, Warszawa, Ostrołęka, Pułtusk 1997, s. 18, za: Archiwum Państwowe m. st Warszawy, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej, sygn. 1144 nr 60, nr 128, nr 162

⁴⁷ J. Szczepański, Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu, Warszawa - Pułtusk 1995 r.; AAN, MSW, Rektyfikaty, Rekt.39, t. 4, k. 111-112; CAW, Dowództwo Frontu Północnego, sygn. 19, nr c. 86; Inwazja bolszewicka a Żydzi, Warszawa 1921

⁴⁸ Kultura /Paryż/ nr 9 1983

zainicjowała się w tej powstającej był dr. Zelman (Zenek) Drezner, z urodzenia ostrołęczanin, a zawodu lekarz, z zamiłowania społecznik, diadacz i historyk. "Komitet Żydostwa Ostrołęckiego w Izraelu - czytamy we wstępie tej książki - złożył na barki urodzonego w Ostrołęce w 1924 roku dr. Zelmiana (Zenka) Dreznera niemały ciężar przetłumaczenia na język polski edycji naszej Księgi Żydów ostrołęckich. W tym miejscu chcemy wyrazić mu uznanie i złożyć serdeczne podziękowanie za wzorowe wykonanie tego niełatwego i wielkopomnego dzieła. Było to niewątpliwie związane z niezwykłą wytrwałością, jego poświęceniem dla rodzinnego miasta, postawię i miłością do zgubionej społeczności żydowskiej Ostrołęki". Powyższe słowa nie wymagają dodatkowego komentarza, rzec by można nie dodać nic więcej, bez udziału dr. Dreznera na